

Pijlers voor een zinvol ontwikkelings-samenwerkingsbeleid

Jan De Craemer

De laatste jaren is er steeds luider klinkende kritiek te horen op het beleid ten aanzien van de zogenaamde ontwikkelingslanden. De kritiek had zowel betrekking op het overheidsbeleid inzake ontwikkelings-samenwerking, op het algemene buitenlands beleid als op eender welk hulp- of samenwerkingsprogramma met deze landen. Ook de NGO's werden herhaaldelijk bekritiseerd omwille van hun aanpak en resultaten.

Over het algemeen kwam het erop neer dat de door het Westen verstrekte hulp of samenwerking niet daadwerkelijk, niet substantieel verandering of verbetering bracht voor de hulpbehoevende bevolking in ontwikkelingslanden. Men sprak van druppels op een hete plaat, zoethoudertjes. Sommigen kwamen met statistisch materiaal voor de dag waaruit moest blijken dat de gigantische bedragen aan hulp en samenwerking die gedurende tientallen jaren aan bepaalde landen waren verstrekt, niet hadden geresulteerd in ook maar de minste economische, sociale of politieke verbetering, die gemeenten kon worden aan het gemiddeld BNP, levensstandaard, scholingsgraad, kindersterfte, kraambedsterfte, enz. Een tijd geleden hoorde ik zelfs de eminente en doorgaans iets genuanceerder moraalfilosoof Etienne Vermeersch er met dergelijke statistieken in de hand voor pleiten om dan maar het hele ontwikkelings-samenwerkingsbudget aan zinvoller zaken te besteden...

Ontwikkelings-samenwerking is een zeer complexe materie. Globalisering van de economie, vrije marktfilosofieën, historische ontwikkelingen (het kolonialisme), politieke motieven, ideologie, mentaliteitsveranderingen, internationale wetgeving en allerlei institutionele praktijken zijn inzake ontwikkelings-samenwerking en het beleid daaromtrent met elkaar verweven. Hoe terecht veel kritiek op de ontwikkeling en het beleid terzake ook moge zijn (denken we maar aan de zogenaamde "witte olifanten"), toch

is ontwikkelings-samenwerking zeer noodzakelijk en van levensbelang voor miljoenen mensen uit tientallen landen in Afrika, Azië, Zuid-Amerika en recent ook Oost-Europa.

In wat volgt wil ik enkele veel gebruikte of veelbelovende ontwikkelingsstrategieën analyseren en de pijlers uittekenen van een zinvol en ethisch overheidsbeleid inzake ontwikkelings-samenwerking. Hiertoe zal ik (met het federale en Vlaamse beleid voor ogen) mij vooral concentreren op de Afrikaanse landen. Maar eerst blijf ik even stilstaan bij de specifieke problemen en hun oorzaken in ontwikkelingslanden.

I. PROBLEMEN EN HUN OORZAKEN

Armoede, oorlogsgeweld en etnische conflicten zijn ongetwijfeld de schrijnendste en duidelijkste problemen in verschillende Afrikaanse landen. Daarnaast worden ook werkloosheid, corruptie, natuurrampen, gebrekkige of afwezige (economische) infrastructuur, afwezigheid van onderwijs en gezondheidszorg, blijvend dictatorschap en milieuproblemen als de belangrijkste problemen van ontwikkelingslanden beschouwd. Vaak hangen ze met elkaar samen, oorlog doet defensie-uitgaven stijgen en verlamt aldus de budgetten voor gezondheidszorg en onderwijs. Dictatuur en corruptie gaan logischerwijs hand in hand en het ontbreken van democratie werkt de instandhouding van een ongeschoolde, volgzone en onderdrukte massa in de hand.

Ook de oorzaken van al die problemen zijn genoegzaam bekend. Al moet hieraan toegevoegd worden dat oorzaak en gevolg vaak met elkaar verweven zijn waarbij de gevolgen op hun beurt de aanzet kunnen worden van nieuwe problemen.

Het kolonialisme is één van de belangrijkste oorzaken van oorlog, etnisch geweld, economische malaise, corruptie en dictatuur. Tijdens de conferentie van Berlijn in 1885 werd grofweg willekeurig en met de meetlat een heel continent onder Frankrijk, Groot-Brittannië, Duitsland, België, Italië, Spanje en Portugal verdeeld. Met de vele etnische volkeren in Afrika en hun vroegere historisch verworven territoria werd geen rekening gehouden. Zo werden diverse rivaliserende etnieën verenigd in één en hetzelfde land. Dat, samen met de steun van de kolonisator aan slechts één van de etnische groepen is ongetwijfeld een belangrijke oorzaak van de huidige etnische conflicten in Oeganda, Congo, Rwanda, Burundi, Liberia, Sierra Leone en Sudan.

De Koude Oorlog wordt doorgaans beschouwd als een gewapende vrede tussen Oost en West, maar die Koude Oorlog werd op het Afrikaanse en Aziatische continent wel degelijk met de wapens uitgevochten en kostte honderdduizenden slachtoffers. Tijdens de dekolonisatiegolven na de Tweede Wereldoorlog probeerden de twee machtsblokken zoveel mogelijk pas onafhankelijke landen in hun greep te krijgen. Dat gebeurde vooral door militaire en economische steun aan de nieuwe machthebbers. Mensenrechten en het democratisch gehalte van de nieuwe regimes waren daarbij absoluut van geen tel. Enkel de labels "communistisch" of "kapitalistisch" waren belangrijk en natuurlijk ook de exploitatieconcessies op belangrijke energie- en grondstofontginningen (olie, aardgas, uranium, goud en diamant). De Koude Oorlog is eveneens een belangrijke oorzaak van het in stand houden van dictaturen en regionale conflicten. Die conflicten liggen dan weer zelf aan de basis van onnoemelijk menselijk leed, economische malaise en gebrekkige infrastructuur.

De armoede wordt veroorzaakt door het samenspel van allerlei handelsbarrières, de vroegere en moeilijk omkeerbare invoering van monoculturen, oneerlijke prijzen, de koloniale leegroof, buitenlandse schuld, de nefaste invloed van IMF-hulpprogramma's (de zogenaamde SAP's of Structurele AanpassingsProgramma's

(zie verder), stijgende buitenlandse schulden en een gebrekkige infrastructuur. De stadstrek leidt tot verwaarlozing van het platteland, hetgeen nog meer mensen ertoe aanzet naar de steden te vertrekken. Deze vicieuze cirkel zorgt voor gigantische werkloosheid in de steden en een verdere achteruitgang van de agrarische sector. Een andere belangrijke oorzaak van armoede en werkloosheid schuilt in het feit dat Afrika nooit een industriële revolutie heeft doorgemaakt. Meer zelfs, Afrika was de grondstoffen- en energieleverancier van de industrieën in het rijke Westen en Oosten. Veel arme Aziatische landen konden dankzij de delocalisering en globalisering van de economie gedurende de laatste decennia eveneens zo'n industriële revolutie doormaken. Hun belangrijkste troef waren de lage lonen die Westerse industriebedrijven (veelal MNO's) naar Zuid-Oost Azië lokten. Dat dit niet het geval was in Afrika was ondermeer te wijten aan de gebrekkige infrastructuur en de politieke instabiliteit.

Ondanks alles heerst er in veel Afrikaanse landen momenteel toch een positiever klimaat. Landen als Zuid-Afrika, Botswana, Eritrea, Ghana en Oeganda kennen een relatieve economische groei en politieke stabiliteit. Een aantal nieuwe "pragmatische" leiders (Yuweri Museveni, Paul Kagame, Laurent Kabila en Jerry Rawlings van Ghana) genieten vooralsnog het voordeel van de twijfel, al kunnen er ernstige vragen gesteld worden bij het democratisch gehalte van hun leiderschap. Ook recente Afrikaans-internationale initiatieven wijzen op de wil van Afrikaanse mogendheden om zelf de problemen aan te pakken. Ontwikkelingshulp wordt daarbij niet geweigerd, maar met de voorwaarden die daar doorgaans aan gekoppeld worden ligt het moeilijker.

De bestaande en aanhoudende malaise in diverse Afrikaanse landen, de no-nonsense mentaliteit van een nieuwe generatie politieke leiders als het aankomt op ontwikkelings samenwerking onder voorwaarden en de Afrikaanse eis de kans te krijgen om zelf iets aan de problemen te doen, stellen de Westerse ontwikkelings samenwerking in vraag. Wat is de zin en onzin ervan? Hoe raken we af van het mentaal neokolonialisme, de bevoogding waarmee de ontwikkelings samenwerking momenteel nog al te vaak gepaard gaat? Hoe passen we ons in in de nieuwe Afrikaanse (en dus niet-Westerse) ontwikkelingsstrategieën? Hoe vermijden we witte olifant-

ten in de toekomst? Kortom hoe moet een zinvol en ethisch ontwikkelingssamenwerkingsbeleid eruit zien?

2. EEN NIEUWE VRAAG EN NIEUWE ANTWOORDEN. EEN AANTAL RECENTE ONTWIKKELINGSSTRATEGIEËN GEANALYSEERD

2.1. Het paradigma van Huntington

In het boek "The Clash of Civilisations" zet Samuel Huntington zijn theorie uiteen over de effecten van de globalisering. Hij stelt dat in de nabije of verre toekomst de wereld verdeeld zal zijn in 8 beschavingen of culturele invloedssferen: de Westerse, Islamitische, Chinese, Japanse, Orthodoxe, Latijns-Amerikaanse en (misschien) een Afrikaanse. Het bindmiddel waardoor we van een beschaving of invloedssfeer kunnen spreken is cultuur. Vorig jaar vormde Huntingtons theorie een van de thema's die werden besproken op een vormingsseminarie voor de ambtenaren van de administratie Buitenlands Beleid (Vlaamse Gemeenschap). Dit toont aan dat zijn theorie ook in overheidskringen serieus genomen wordt en ten tweede dat men meent dat ze inspirerend kan werken op de uitwerking van een buitenlands beleid of een ontwikkelings-samenwerkingsbeleid.

Ongetwijfeld zijn een aantal positieve aspecten aan deze theorie verbonden. Zo gaat Huntington uit van een principiële gelijkwaardigheid tussen de door hem onderscheiden beschavingen. Hij relativiseert en bekritiseert het Westerse mentaal neokolonialisme, suprematiedenken en de neoliberale ontwikkelingsvisie. Hij pleit voor een andere rol van de Verenigde Staten dan die van universele politie-agent en eist zondermeer een eerlijker beslissingsbevoegdheid in de VN-veiligheidsraad en andere VN-instellingen. Ook Huntingtons analyse als zou het post-koede-oorlogstijdperk er één zijn van vernieuwd zoeken naar identiteit bij vele landen uit alle continenten kunnen we bijtreden. Deze analyse biedt tevens een verklarend kader voor fenomenen als de afwijzende houding tegenover Westerse instituties en waarden in Afrika, de kritiek van China en Turkije op het mensenrechtendiscours en de uitbreiding van fundamentalistische stromingen binnen de Islam.

Maar zowel de theoretische onderbouw als de feitelijke analyse vertonen ernstige tekortkomingen. Zo rijst er op theoretisch vlak al een

immens probleem rond het basispostulaat van zijn these. De notie "cultuur" die, zoals gezegd, het bindmiddel vormt voor zijn beschavingen, is onvoldoende uitgewerkt. "Cultuur" is een rekbaar begrip waarrond onder wetenschappers niet de minste consensus bestaat. Ik verwijs in dit verband graag naar het boekje van Kroeber en Kluckhohn (1952) waarin niet minder dan 160 definities van cultuur zijn opgenomen en waarmee zij de ondefinieerbaarheid van zo'n concept wilden bewijzen. En net dat concept vormt dus de basis voor Huntingtons these.

Als Huntington daaronder het geheel van religie, waarden, normen, instituties, enz. beschouwt, dan houdt hij daarbij geen rekening met de niet gelijklopende dynamiek van elk van deze maatschappelijke velden en met de interdependentie van elk veld op het andere. Dat probleem is inherent aan elke wereldsysteemanalyse. Zo kan men de ontwikkelings-samenwerking als maatschappelijk veld slechts omschrijven als een dynamisch kluwen waarin economische, historische, politieke, ecologische en ongetwijfeld ook toevallige of nog onbekende factoren een rol spelen. Het wereldsysteem laat zich niet éénduidig analyseren en de vraag kan zelfs gesteld worden of er überhaupt sprake is van één concreet wereldsysteem.

Een andere bedenking is dat de intensiteit van (morele, culturele e.a.) systemen afneemt in evenredigheid met de groter wordende geografische entiteit. Zo zullen waarden, normen en gebruiken nauwkeuriger definieerbaar zijn in een gezin dan in een dorp, makkelijker in een dorp dan in een streek, makkelijker in een streek dan in een land enz. Huntingtons beschavingen zijn vanuit die optiek zo groot dat het bijna onmogelijk is om er een min of meer samenhangend cultureel patroon in te zien.

Voorts dringt zich de vraag op welk discours Huntington met zijn theorie brengt en wil brengen. Er zijn weliswaar meer dan de twee traditionele machtsblokken (kapitalistisch-communistisch), maar Huntington blijft deze zien binnen een kader van rivaliteit en botsing. Hij blijft spreken van oorlogsdreiging en het boek staat bol van woorden als crisis, gevaar, uitdaging, botsing, macht, superioriteit, invasie, chaos, oorlogsdreiging, vijanden, verzet tegen, geweld, risico, conflict... Dit discours creëert eenzelfde klimaat van angst en rivaliteit als dat van de Koude Oorlog.

De feiten tonen bovendien nergens een tendens naar grotere culturele entiteiten. Integendeel, hoewel er op het vlak van economie en media inderdaad sprake is van een tendens tot globalisering, is er op vlak van culturele identiteit eerder een tendens tot regionalisering waar te nemen.

Hoewel een belangrijk deel van het boek over conflicten gaat is het onmogelijk om belangrijke oorlogen en gewapende conflicten binnen Huntingtons algemene theorie te kaderen. Op mondiaal vlak speelden de meeste gewapende conflicten van na de Tweede Wereldoorlog zich af in Afrika en Afrika is n.b. de regio die de auteur NIET als een beschaving omschrijft.

Binnen elke beschaving die Huntington omschrijft zijn er grote en kleine (maar steeds ernstige) conflicten en ideologische tegenstellingen (bijv. de Noord-Ierse kwestie, de positie van Irak in het Midden-Oosten, de verhouding China/Taiwan, China/Hongkong, Rusland/Georgië). Binnen elke beschaving bevinden zich min of meer grote groepen uit andere beschavingen (bijv. de Islamgemeenschap in de Westerse beschaving, het orthodoxe Griekenland in de EU). Hoe gaan we daar mee om? Op die vragen geeft Huntington geen antwoord en dat kan hij ook niet vanuit zijn cultuurtheorie.

En dan is er nog Afrika. Subsahara-Afrika komt in de analyse amper aan bod. Huntington stelt zich terecht de vraag of er wel sprake is van één Afrikaanse cultuur. Een heel continent wordt dus als uitzondering op de regel verklaard. Dat doet op zijn minst afbreuk aan het sérieux van een theorie die pretendeert het wereldsysteem samen te vatten en te verklaren.

De vraag hoe zo'n theorie omzetbaar is in een concreet beleid blijft voor mij zeer onduidelijk: ons inkapselen tegenover de nieuwe vijand? Een nieuwe bewapeningswedloop tegen het gele of Islamitische gevaar? Ideologisch misbruik van de stellingen in dit boek zijn niet denkbeeldig. Alleen al vanuit die optiek is het nog maar de vraag of het (zo dat al mogelijk is) wenselijk is dat er uit deze theorie beleidsconclusies getrokken worden.

2.2. De structurele aanpassingsprogramma's (SAP) van het Internationaal Monetair Fonds (IMF)

Een belangrijk gedeelte van de ontwikkelings-samenwerking van de meeste Westerse landen wordt verdeeld via internationale organisaties. Dit is de zogenaamde multilaterale ontwikkelingssamenwerking (in tegenstelling tot de bilaterale hulp of samenwerking van land tot land). In de praktijk komt het erop neer dat elk land dat bij één van deze organisaties is aangesloten, een jaarlijkse bijdrage stort. Op die manier beschikt de organisatie over zeer hoge kredieten die aangewend kunnen worden voor structurele hulpverlening, bijvoorbeeld de economische wederopbouw van een ontwikkelingsland. De belangrijkste internationale organisatie is uiteraard de Verenigde Naties. Een aantal andere organisaties werden in de schoot van de VN opgericht: FAO (Food & Agriculture Organisation), UNICEF (VN-kinderfonds), WHO (World Health Organisation) e.a.. Nog andere internationale organisaties sloten een overeenkomst met de VN. De bekendste en meest invloedrijke zijn het IMF en de Wereldbank. Zij spelen een hoofdrol in de multilaterale ontwikkelingssamenwerking door het verstrekken van leningen, maar ook door het gezag die deze instellingen uitstralen. Een belangrijk verschil tussen eigen VN-organisaties en organisaties die met de VN een overeenkomst hebben is de machtsverdeling. De VN werkt volgens het principe één land, één stem. Binnen het IMF en de Wereldbank worden de stemmen verdeeld naargelang van het kapitaal dat bij de instelling ingebracht wordt. De NCOS-publicatie "De wereld van de ontwikkelingssamenwerking" vermeldt dat bij het IMF de 6 grootste donoren (VS, Frankrijk, Groot-Brittannië, Japan, Duitsland en Saoedië-Arabië, samen 42,39 procent van de stemmen bezitten (toestand per 01.09.1995) tegenover slechts 3,79 procent stemmen voor alle landen van Subsahara-Afrika.

Het IMF (hoewel in de eerste plaats een studiedienst) is één van de belangrijkste actoren op het vlak van ontwikkelingssamenwerking. Opgericht in 1944 op de conferentie van Bretton Woods was het oorspronkelijke doel van het IMF de internationale vrije markt te bestuderen met het oog op detectie van potentiële economische crises die dan door tijdelijke of structurele tussenkomsten konden worden voorkomen. De studie-objecten zijn dus de wisselkoers en

economische situatie van elk land. Het IMF fungeert echter ook als kredietinstelling. Wanneer er tekorten zijn op de betalingsbalans kan het land in kwestie een IMF-lening aangaan. Elk land heeft (afhankelijk van de inbreng en economische situatie) een zogenaamd trekkingsrecht. Ook kwijtschelding van schulden behoort tot de beleidsinstrumenten van het IMF. Maar (nieuwe) leningen of schuldkwijtschelding worden pas verleend onder strenge economische voorwaarden. De overeenkomst tussen een land en het IMF wordt geconcretiseerd in een SAP of Structureel AanpassingsProgramma. Door de jaren heen verwierf het IMF een grote macht en nam het de rol van universele autoriteit op het vlak van ontwikkeling op zich. Indien het IMF bijv. een lening weigert, dan weigeren ook privé-investeerders of andere potentiële donoren. Op het beleid van het IMF en de Wereldbank is de laatste jaren echter veel kritiek gekomen.

Een fundamentele kritiek betreft de basisfilosofie van het IMF. Deze basisfilosofie bestaat in de onvoorwaardelijke instandhouding en uitbreiding van de vrije markteconomie. Maar vrije markt leidt ook tot ongebreidelde en oncontroleerbare concurrentie, tot milieuproblemen en consumentisme. Bovendien is het een uitgesproken Westers model. Velen vragen zich af waarnaar de export van dit expliciet Westers economisch model gaat leiden wanneer het toegepast wordt in ontwikkelingslanden. Zij hebben immers een economische achterstand die moeilijk overbrugbaar is om de concurrentie met rijkere landen aan te gaan.

Vaak zijn de beslissingen van het IMF dan ook verdoken pogingen van Westerse mogendheden om hun economische en politieke belangen veilig te stellen. Zo werden politiek en economisch belangrijke landen fel door het IMF gesteund, en dit ondanks de zichtbare onderdrukking van de bevolking door dictatoriale regimes. Een goed voorbeeld daarvan is het voormalige Zaïre onder Mobutu. Onder druk van vooral de VS en Frankrijk kende het IMF jaar na jaar nieuwe leningen toe, hoewel de economische en sociale toestand naar IMF-normen compleet onaanvaardbaar was.

Grote kritiek is er ook op het voorwaardenbeleid. Meestal worden voor het verstrekken van een nieuwe lening twee voorwaarden gesteld: de markt van het land in kwestie moet open, waardoor de export en import bevorderd kun-

nen worden, en de overheidsuitgaven moeten dalen. Dit beleid is nefast gebleken voor nagenoeg alle landen die ze moesten toepassen. De eerste maatregel zorgt voor de invoer van goedkopere producten op de binnenlandse markt waardoor de eigen producenten en landbouwers kapotgeconcurrereerd worden. De tweede maatregel zorgt voor een daling van overheidsuitgaven in de sectoren onderwijs en gezondheidszorg. Net deze twee sectoren zijn cruciaal voor de opbouw van een democratie. Het sociale wordt hierdoor verdrongen ten voordele van het economische beleid. Onder beide maatregelen heeft vooral de arme bevolking sterk te lijden.

Een laatste belangrijke kritiek schuilt in het feit dat het IMF zelfs in zijn basisdoelstelling (het bestuderen van de wereldeconomie om grote economische crises te voorkomen) ernstig tekort schiet. De grote Oost-Aziatische crisis van 1997 werd door het IMF niet tijdig opgemerkt. Ook de maatregelen die werden genomen om de crisis in te dijken, stuitten op grote kritiek.

Voor het eerst sinds haar oprichting wordt het beleid van het IMF ernstig in vraag gesteld. Dat is een goede zaak. Uiteindelijk blijft de vraag, of het vrije-marktmodel wel het juiste is, cruciaal. Ook dient de vraag te worden gesteld of het wel wenselijk en zinvol is dat het machtige IMF de ontwikkelingsagenda kan (blijven) bepalen. Ten derde dient ook de beslissingsbevoegdheid binnen het IMF opnieuw in vraag te worden gesteld. Dat de donorlanden een grotere inbreng hebben is evident maar de discrepantie is te groot. Ook een herdenking van de vrije markt als ultiem doel van een globaal ontwikkelingsmodel is meer dan ooit nodig. Laten we hopen dat de kritische invraagstelling hiervan tot een humaner en ethischer buitenlands beleid zal leiden.

2.3. Grenzen aan de markt. Het neoliberalisme en zijn tegenstanders

De programma's van de Wereldbank en het IMF, maar ook vele uitingen van officiële (bilaterale) ontwikkelingssamenwerking kaderen in een neoliberale ontwikkelingsvisie. Deze visie beschouwt economische groei als hét middel om de ontwikkelingslanden uit hun armoede te verlossen. Het steeds wederkerende paradigma binnen deze neoliberale strekking is de vrije markt: open grenzen voor export en import, een volledige vrijzone voor vraag en aanbod. Laat de

markt zijn gang gaan door overheidsbemoedigen zoveel mogelijk te beperken.

Maar de vrije markt die in het Westen voor grote materiële vrijheid en welvaart heeft gezorgd, heeft ook belangrijke nadelen en oogst veel kritiek. Enkele belangrijke kritieken werden reeds aangehaald. Vrije markt heeft nefaste invloeden op het milieu. Er is de industriële vervuiling, het afvalprobleem als resultaat van ongebreidelde consumptie en de uitputting van schaarse energiebronnen en grondstoffen. Wat dit betreft is vrije markt niet exporteerbaar zonder een exponentiële groei van de milieuproblematiek. Denken we bijvoorbeeld aan het energieverbruik en CO-uitstoot wanneer elk Afrikaans en Chinees gezin een wagen zou bezitten. Maar is het ook niet volstrekt oneerlijk om gezinswagens enkel aan het rijke Westerse gezin voor te behouden?

Veel ontwikkelingslanden hebben door hun koloniaal verleden een enorme achterstand opgelopen qua industrialisering, de motor van de vrije markt. In veel Afrikaanse landen werd door de kolonisator monocultuur ingevoerd waardoor de hele export van een land komt te liggen op slechts één of twee landbouwproducten. Op die manier wordt zo'n land de speelbal van de internationale markt en totaal afhankelijk van de prijs die op een bepaald moment voor het product wordt betaald. Daalt die prijs, dan betekent dat een catastrofe voor de hele economische situatie van het betrokken land. De boeren krijgen minder voor hun waar, waardoor de koopkracht daalt en hongersnood dreigt. Nagenoeg geen enkel Afrikaans land maakte een industriële revolutie door. De enige en ietwat paradoxale uitzondering is Zuid-Afrika, dat door de internationale boycot decennialang op zichzelf was aangewezen en noodgedwongen een eigen industrie op poten moest zetten.

Bovendien speelt nog een ander mechanisme. Afrika fungeert sedert de kolonisatie als universele grondstoffenleverancier. Grondstoffen en energiebronnen worden goedkoop geleverd aan het rijke Westen dat ze aanwendt in zijn industrie. De afgewerkte producten (consumptiegoederen, wapens, elektronica, media, verwerkt metaal,...) worden dan tegen veel duurdere prijzen terug geëxporteerd naar o.a. ontwikkelingslanden. De prijsmechanismen die hier spelen leggen de flagrante hypocrisie van de vrije markt bloot. Ondanks¹ GATT (General Agreement on Tariffs & Trade) en andere regula-

risatie-instellingen blijft de internationale markt gekenmerkt door kunstmatig gemanipuleerde landbouw- en grondstoffenprijzen en protectionisme van individuele landen.

Veel NGO's keren zich expliciet tegen dit soort handel en proberen (veelal kleinschalig) anders te werken. Voorbeelden zijn Oxfam Internationaal, Farmers Fair Trade en de Fair Trade Organisation. Zij promoten eerlijke handel en proberen in het Westen een afzetmarkt te vinden voor producten uit ontwikkelingslanden buiten de vrije markt om. Vooralsnog volstaat dit niet. Verandering zal er ook niet komen zolang het neoliberalisme het ontwikkelingsdenken overheerst.

Een kader voor de problematiek rond het verdelen van goederen op de markt wordt geboden door Michael Walzer in zijn studie over distributiemechanismen. Met zijn stelling dat onze samenleving een distributieve maatschappij is bedient Walzer zich van een economische visie. Dat betekent dat in onze maatschappij alles draait rond het verdelen, delen, ruilen en uitwisselen van goederen en diensten, maar ook van allerlei andere fenomenen. Ook lidmaatschap, ambten, politieke macht, prijzen, veiligheid, amnestie, aflaten, etc. worden in onze maatschappij gedistribueerd. Waar de vrije markt heerst in het wereldsysteem, is geld het belangrijkste middel om goederen, diensten en andere zaken te ruilen of te verwerven. Cruciaal in Walzers betoog is de vraag wat wel en wat niet commercieeliseerbaar (d.w.z. omzetbaar in geld) is. Hij introduceert hier het begrip *blocked exchange* waarmee bedoeld wordt dat voor bepaalde zaken andere distributiemiddelen noodzakelijk zijn dan geld. M.a.w., sommige zaken mogen niet op de vrije markt van vraag en aanbod verdeeld worden. Zo kunnen mensen niet gekocht of verkocht worden. Hetzelfde geldt voor politieke macht en stemmen, veiligheid, democratische vrijheden, huwelijk en procreatie, ambten, prijzen, liefde en vriendschap, politiebescherming, gezondheid, etc. Misschien lijkt dit allemaal nogal evident, maar kinderarbeid is nog steeds een wijd verspreide praktijk in sommige ontwikkelingslanden, de slavernij werd in de VS officieel pas afgeschaft in 1865 en in Ethiopië pas in 1931. Wat betreft huwelijk en procreatie bestaan er nog steeds gearrangeerde huwelijken en polygamie en sommige verkiezingspraktijken kunnen moeilijk anders uitgelegd worden als het kopen van stemmen.

Hoewel Walzer zelf de stap niet zet, kan zijn theorie toch uitgebreid worden naar marktspecifieke goederen en diensten. Voedsel bijvoorbeeld is van een dergelijk levensbelang dat het mijns inziens niet overgeleverd kan worden aan de markt van vraag en aanbod. Zeker bij schaarste (om wat voor reden dan ook) dienen er andere distributiemechanismen gebruikt te worden om het voedsel bij noodlijdenden te brengen. Hetzelfde geldt voor drinkwater, medicijnen en producten voor basishygiëne. In Europa geldt reeds een vorm van blocked exchange voor bepaalde producten. Basisvoedsel zoals brood en melk zijn onderworpen aan vaste en gecontroleerde prijzen. Ook andere belangrijke producten zoals stookolie en autobrandstoffen zijn onderworpen aan maximumprijzen. Voedsel en drinkwater zijn levensnoodzakelijk en dit vóór alle andere producten. Zulke zaken laat je niet zomaar over aan de markt.

2.4. Amartya Kumar Sen en zijn pleidooi voor meer democratie

Sen deed onderzoek naar de oorzaken van grote hongersnoden en armoede in ontwikkelingslanden. Zijn statistische, economische en sociale analyses legden een schokkende realiteit bloot. In zijn boek *Poverty and Famines* (1981) komt hij tot de paradoxale en schokkende vaststelling dat grote hongersnoden (Bangladesh, 1943 en 1974 en Ethiopië, 1973) alle plaatsvonden tijdens een economische hausse! Met andere woorden de economie in die respectievelijke landen kende een relatieve groei op het moment dat een hongersnoden plaatsvond. Verder onderzoek wees uit dat er zelfs een (lichte) toename was van voedsel per hoofd van de bevolking, en dat op het hoogtepunt van hongersnoden de landen in kwestie voedsel exporteerden naar het buitenland, terwijl bepaalde delen van de bevolking moesten overleven op noodhulp afkomstig uit het Westen. Hongersnood bij een economische hausse valt bijv. te verklaren door prijsstijging (terwijl het voedselaanbod gelijk blijft of stijgt waardoor mensen het niet meer kunnen kopen). Een andere mogelijkheid is dat het aanbod gelijk blijft maar dat het inkomen daalt.

Deze paradoxale vaststellingen leiden tot de volgende conclusie. Centraal in Sens betoog is de stelling dat NIET het beschikbaar voedsel van primair belang is bij een hongersnood maar WEL de aanspraken die de bevolking op dat voedsel kan maken. Sen maakt hier o.a. komaf

met het Malthusiaans optimisme (als de voedselproductie evenredig toeneemt met de bevolkingstoename is er geen probleem). M.a.w. het probleem om voedsel te verwerven is centraal in het hongervraagstuk. Het begrip armoede staat voor Sen synoniem voor *economische onvrijheid*. Dit betekent het niet in staat zijn om via beschikkingsmacht over goederen en via rationeel gedrag over welzijn te beschikken. De arme heeft m.a.w. onvoldoende *rechten* om elementaire middelen van bestaan te verwerven. Onvrijheid, tekort aan rechten, gebrek aan democratie, daar draait het bij Sen allemaal om. Het probleem is dus aan de basis NIET van economische aard, maar heeft alles met democratie te maken.

De oplossing ligt voor Sen dan ook helemaal in het verstevigen van democratie in ontwikkelingslanden en steun aan de democratische krachten in die landen. Hij doet hiervoor een appèl aan de betrokken regeringen die onderwijs (met speciale aandacht voor de vrouwen) en basisgezondheidszorg moeten institutionaliseren, maar ook aan de respectieve bevolkingen die op moeten komen voor hun rechten en aanspraken. Daarnaast schetst hij allerlei mogelijkheden voor een praktische Westerse ontwikkelingshulp. Een interessant idee is onder andere het leveren van kleinschalige geldhulp i.p.v. de gebonden goederenhulp. Dat geld wordt geïnvesteerd in plaatselijke economie, blijft aanwezig in de getroffen regio, draagt eventueel bij tot herstel van de infrastructuur, draagt bij tot productiviteit en werkgelegenheid (geld-voor-werk) en voorkomt de trek naar steden.

Een voor de hand liggende kritiek is dat de armste ontwikkelingslanden niet het geld bezitten voor de uitbouw van onderwijs en basisgezondheidszorg. Sen stelt hier tegenover dat beide sectoren niet zoveel hoeven te kosten. De sectoren zijn arbeidsintensief en scheppen aldus werkgelegenheid. Onderwijs begrepen als alfabetisering en het scheppen van een primair opleidingsniveau en basisgezondheidszorg als opleiding van verpleegsters en vroedvrouwen en landelijke vaccinatiecampagnes liggen volgens Sen binnen de mogelijkheid van zelfs de armste ontwikkelingslanden. Zeker in vergelijking met de defensiebudgetten van ontwikkelingslanden kan dat moeilijk ontkend worden. Bovendien zijn er diverse ontwikkelingslanden die basisonderwijs en basisgezondheidszorg wel degelijk geïnstitutionaliseerd hebben. Sri Lanka is daar een voorbeeld van.

Een andere kritiek is de vraag hoe de bevolking haar aanspraken op rechten moet laten gelden, als de overheid zelfs niets doet. Die kritiek weegt zwaarder door. De arme bevolking tracht in de meeste gevallen dag na dag te overleven en ligt niet wakker van (misschien noodzakelijke) politieke democratische actie. Voor Sen komt democratisering echter nooit van één kant. Aanspraken moeten dan ook door de betrokken bevolking gemaakt worden. De geschiedenis toont vele voorbeelden van (al dan niet vreedzame) sociale ontvoogding waarbij armen en onderdrukten hun rechten opeisten en ook verkregen. De sociale democratiseringsbeweging van Europese arbeiders in de 19e eeuw, de Westerse vrouwenemancipatiebeweging en de dekolonisatiegolf in Afrika en Azië zijn daar voorbeelden van. Let wel, Sen predikt niet de revolutie. Zijn afsluitende bedenkingen over meer democratie zijn slechts de nuchtere en logische consequenties van zijn onderzoek naar de oorzaken van hongersnood en armoede. In die zin kan het belang van Sens werk moeilijk onderschat worden.

3. PIJLERS VOOR EEN ZINVOL EN ETHISCH ONTWIKKELINGSSAMENWERKINGS- BELEID

3.1. Ondersteuning van kleinschalige projecten in ontwikkelingslanden

De kritiek als zou facultatief en kleinschalig projectwerk slechts een druppel op een hete plaat zijn, is volstrekt onterecht. Dit projectwerk (vaak uitgevoerd door NGO's) zal inderdaad weinig verandering kunnen brengen inzake de structurele problemen die tot armoede leiden. Maar op het micro- en mesosociale niveau leveren zij vaak schitterend werk. De bouw van een school, introductie van goedkope en efficiënte landbouwtechnieken, oprichting van coöperatieven, graven van waterputten, enz. bevorderen reëel het welzijn in dorpen en gemeenschappen.

Door zaken als basiseducatie (alfabetisering) wordt bovendien een belangrijke bijdrage geleverd aan de noodzakelijke democratisering van de bevolking. Onderwijs leidt immers tot kritisch denken en mondigheid. Ook officiële kleinschalige projectsteun in het kader van bilaterale samenwerking kan tot zulke resultaten leiden. Zo levert het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap reeds enkele jaren steun aan het

Taalfaciliteringsprogramma in Zuid-Afrika. Dat programma zorgt voor (opleiding van) tolken die in het meertalige land (er zijn 11 officiële talen) van groot belang zijn. Op die manier wordt eveneens een bijdrage aan het democratiseringsproces in Zuid-Afrika geleverd.

Bovendien zijn het vaak NGO's die in het Westen voor de nodige bewustwording en sensibilisering zorgen inzake de problemen van ontwikkelingslanden en de achtergronden en oorzaken daarvan. Denken we maar aan de sportschoenen campagne van NCOS/11-11-11.

Omdat de problemen van structurele en macropolitieke of macro-economische aard zijn (internationale handel, GATT, MNO-beleid) zal de politieke actie en sensibilisering door NGO's in de toekomst aan belang winnen. Probleem daarbij is de onafhankelijkheid van de NGO's. Hoewel een belangrijk gedeelte van hun fondsen afkomstig is uit giften en campagnes, zijn zij echter ook deels afhankelijk van overheidssteun. Maar sensibiliseringsacties zullen zich echter steeds kenmerken door een kritisch evalueren van het overheidsbeleid (inzake buitenlands beleid, buitenlandse handel, deelname aan internationale organisaties, defensie-uitgaven, MNO-beleid, enz.).

NGO's krijgen er een nieuwe taak als drukingsgroep bij. De meeste onderzoekers en ontwikkelingsstrategen zijn het er immers over eens dat een werkelijke oplossing van structurele problemen eveneens van structurele aard zal moeten zijn. Zoals ik heb aangetoond is de ontwikkelingsproblematiek complex en heeft ze te maken met historische processen en fenomenen van economische en financiële globalisering en mondialisering. Daarin spelen regeringen, massamedia, managers, economen en individuen (bijv. als consumenten) elk hun eigen specifieke rol. Een reële macht ligt bij de kritische consument en bij de sensibiliserende media. Het gaat hier niet alleen om de Westerse consument die zijn protest uit tegen pakweg Shell of de sportschoenenindustrie. Het gaat ook om de mensen in de ontwikkelingslanden zelf. Zij zullen hun rechten moeten opeisen en dat zal in de eerste plaats het recht zijn op de middelen om een menswaardig, behoeftenbevredigend bestaan op te bouwen. Naar beide groepen zullen NGO's hun actie moeten richten. Door informatieverstrekking naar de consument toe kunnen zij deze aansporen tot kritisch en ethisch consumeren en handelen. Voorbeelden in het verleden (Shell, de

sportschoenenactie, IKEA,...) hebben aangetoond dat bedrijven daar gevoelig voor zijn en hun "beleid" ook effectief aanpassen. Ook ten aanzien van de regeringen moet druk uitgeoefend worden: voor meer fondsen voor ontwikkelingsamenwerking (de 0,7 procent-norm), voor kritische en niet langer onvoorwaardelijke deelname aan multilaterale organisaties als het IMF, voor het voeren van een ethisch buitenlands beleid.

Daarom is het belangrijk dat het overheidsbeleid inzake ontwikkelingsamenwerking een coherent en objectief subsidiëringsbeleid voert tegenover de NGO's. Dat kan wanneer alle projecten met elkaar vergeleken kunnen worden en/of getoetst aan vooraf bepaalde relevante criteria. De toetsing dient te gebeuren door een onafhankelijke commissie waarin naast bevoegde ambtenaren ook experts en betrokkenen uit de sector zetelen.

3.2. Noodhulp

Het leveren van noodhulp is een tweede pijler van een ontwikkelingsamenwerkingsbeleid. Het spreekt vanzelf dat kredieten voor dit soort hulp niet afgebouwd mogen worden. Onder noodhulp verstaan we dringende humanitaire hulp (voedsel, medicijnen, kleding, noodwoningen, maar ook infrastructuur...) die geleverd wordt bij hongersnoden, natuurrampen of plotselinge vluchtelingenstromen. Amartya Sen heeft betoogd dat de oorzaken van zulke hongersnoden en van de armoedeproblematiek in het algemeen vaak van politieke of morele aard zijn, nl. een gebrek aan democratische aanspraken en rechten. Die analyse wordt door ons volledig onderschreven, maar de vaststelling dat gedurende hongersnood veelal nog steeds voldoende voedsel aanwezig is en zelfs geëxporteerd wordt, mag niet leiden tot het opschorten van buitenlandse noodhulp. Wat de oorzaak ook is, het resultaat blijft in se hetzelfde: hongersnood, vluchtelingenstromen, ellende. Noodhulp zal eveneens weinig structureel veranderen maar is op korte termijn vaak van levensbelang.

3.3. Maatregelen van politieke en economische aard

Hierbij gaat het om beleidsopties of maatregelen die genomen (kunnen) worden door de overheid. De door de regering genomen beslissingen op het vlak van samenwerking, buitenlands beleid, economisch beleid enz. kunnen in

tegenstelling tot de vorige twee pijlers wel structurele gevolgen hebben in ontwikkelingslanden. Dat komt niet door de grootschaligheid inzake financiële ondersteuning, maar vooral omdat hierdoor een aantal belangrijke oorzaken van de huidige problemen in de derde wereld aangepakt kunnen worden. Een voorbeeld.

Wanneer we corruptie als een belangrijk probleem schetsten, dan moeten we bij analyse van dit probleem vaststellen dat corrupte dictators vaak in het zadel zijn geholpen door Westerse mogendheden, meestal voormalige kolonisatoren. Dictators werden niet alleen in het zadel geholpen, ze werden er ook jarenlang gesteund (d.w.z. zolang ze nuttig waren voor het vroegere "moederland"). Hierbij speelden economische en politieke belangen zoals gezegd een belangrijke rol. Welnu, de keuze voor de Westerse mogendheden is eenvoudig. Het voeren van een ethisch buitenlands beleid vereist het bekennen van een historische schuld. Elke verdere steun aan corrupte of twijfelachtige regimes is fundamenteel onethisch en ondemocratisch. **De politieke steun** aan regeringen en leiders in derde wereldlanden is dus één van de mogelijkheden binnen deze derde pijler voor een ethisch ontwikkelingsamenwerkingsbeleid.

Een ontwikkelingsamenwerkingsbeleid vereist ten tweede een ethische visie op het vlak van economie en economische politiek. We hebben de nadelen van de vrije markt in het eerste deel uiteengezet. Een wereldsysteem waarin 800 miljoen mensen lijden aan chronische ondervoeding kan maar moeilijk verdedigd worden. We kunnen pleiten voor *meer marktcontrole, voor "blocked exchange" op landbouwproducten en medicijnen, op maatregelen tegen sommige praktijken van MNO's, op eerlijke handel, eerlijk loon voor verantwoord, zinvol werk.* Dergelijke zaken kunnen (of beter: zouden moeten) beleidsalternatieven zijn. De principes zijn alleszins mooi maar ze in de praktijk brengen is een andere zaak. Toch zijn daarvoor mogelijkheden. De betrokken groepen (Derde Wereldebewegingen, landencomités, NGO's...) kunnen druk blijven uitoefenen op de politici om dergelijke opties in hun beleid op te nemen. De overheden zelf bezitten een krachtige stem in allerlei internationale overlegplatforms en multilaterale instituties. Zij kunnen (mits een minimum aan politieke wil) van die stem gebruik maken om de ontwikkelingsagenda in een meer ethische richting bij te sturen en

bovengenoemde suggesties in concrete praktijken om te zetten.

Een derde maatregel van macro-economische en macropolitieke aard is *de kwijtschelding van schulden*. De wurggreep waarin ontwikkelingslanden momenteel verkeren als gevolg van de vele buitenlandse schulden en jarenlange leningen werkt elke economische ontwikkeling (en daaruit volgend de sociale en zelfs medisch-hygiënische ontwikkeling) tegen. Kwijtschelding van schulden of schuldverlichting is een voorwaarde voor een dergelijke ontwikkeling. Het IMF hanteert schuldvermindering als beleidsmiddel, maar eist daarvoor strenge economische veranderingen waardoor een paradoxaal systeem in werking treed van afbouw van gezondheidszorg en onderwijs. Nieuwe gelden worden aldus onder druk van het IMF geïnvesteerd in industrie en infrastructuur (de kern van het neoliberale IMF-beleid. Maar dit alles gaat ten koste van de bevolking. Bovendien ontbreken de voor de industrie noodzakelijke opgeleide kaders en arbeiders, waardoor know how weerom geïmporteerd moet worden uit het rijke Westen. Een dergelijk beleid getuigt van mentaal neokolonialisme.

Het HIPC Initiative (Heavily Indebted Poor Countries) is een IMF-initiatief waarbij 41 landen in aanmerking komen voor schuldkwijtschelding. Dit initiatief beantwoordt sterk aan een grote en actuele noodzaak, maar de procedure is ingewikkeld, er zijn veel en strenge voorwaarden en reële kwijtschelding komt er pas na 6 jaar inschakeling in IMF-hervormingsprogramma's (soms is een kortere termijn mogelijk). Bovendien hebben de voorwaarden naar IMF-traditie betrekking op liberale economische hervormingen. En hoewel in dit HIPC Initiative een belangrijk sociaal luik is opgenomen (dat in geld voor basisgezondheidszorg en educatie voorziet), is het toch de vraag hoe dit samen zal gaan met de vereiste economische hervormingen. Oeganda is het eerste land waaraan dit jaar schulden kwijtgescholden worden in het kader van het HIPC Initiative. Bolivia, Ivoorkust en Burkina Faso zitten in een verregaand stadium en ook Mozambique en Guyana zitten in de pijnlijke van dit programma. Gordon Brown argumenteert in *The Economist* toch dat schuldkwijtschelding aan 4 landen (Oeganda, Burkina Faso, Bolivia en Ivoorkust) tussen 1998 en 2002 veel te weinig is om de armoede en economische malaise op wereldvlak reëel te beïnvloeden.

Hij pleit dan ook voor een uitbreiding van het HIPC Initiative naar de andere betrokken landen. Terecht beschouwt hij schuldkwijtschelding als de voorwaarde voor een nieuwe start inzake welzijnsverhoging in de ontwikkelingslanden. Bovendien is de hoeveelheid schulden die kwijtgescholden worden vrij beperkt (19 procent of 338 miljoen USD op een totale schuld van 1690 miljoen USD in het geval van Oeganda). Een ander belangrijk nadeel is dat we in een situatie terecht dreigen te komen waarin landen ontwikkelingsgeld in het schuldkwijtscheldingsfonds gaan storten. Maar schuldkwijtschelding dient los te staan van ontwikkelingsfondsen. Zoniet dreigen bepaalde landen _ omdat zij minder directe ontwikkelingshulp krijgen _ slechter af zijn met het HIPC Initiative dan zonder. Brown en anderen zijn van mening dat het dit initiatief vooral aan politieke wil ontbreekt. En dat heeft zijn redenen.

Kwijtschelding leidt tot het niet derven van vaak grote sommen geld. Omdat het om leningen gaat is ook de intrestfactor van belang. Lenen levert (veel) winst op. Toch gaat het hier niet om een louter economisch of begrotings-technisch principe. Recent werd de vraag opgeworpen of ontwikkelingssamenwerking voor een overheidssector wel renderend moet zijn. Tot voor kort was dit in zekere zin het geval. Het ging hierbij om de zogenaamde gebonden hulp. Er werd aan een ontwikkelingsland een lening toegestaan of een bedrag geschonken op voorwaarde dat de aanschaf van de goederen of diensten die met dat geld zouden worden verworven, in het donorland zou gebeuren. Op die manier vloeide de uitgeleende som of schenking toch terug naar het eigen land. Dit soort gebruiken strookt niet met de geest van de in 1970 door de Algemene Vergadering van de VN aangenomen resolutie om 0,7 procent van het BNP aan ontwikkelingssamenwerking te besteden. Wel was het de bedoeling om deze 0,7 procent onvoorwaardelijk te besteden, weliswaar volgens zelf te bepalen criteria, maar de gebonden hulp werd al vlug een handig middelje om ontwikkelingssamenwerking te laten terugvloeiën of te laten renderen.

Nog veel belangrijker is de factor macht die met schulden en leningen gepaard gaat. Wie schulden heeft aan een bepaald land is in een bepaalde mate afhankelijk van dat specifieke land en kan makkelijk onder druk komen te staan, bijv. inzake politieke beslissingen. Zo zijn we in

een situatie beland waarbij ontwikkelingslanden in de Algemene Vergadering van de VN of in de raden van verwante instellingen consequent meestemmen met of identieke standpunten innemen als hun belangrijkste schuldeisers. Eén land, één stem... Opnieuw staan we voor het probleem van de politieke (on)wil. Het voeren van een ethisch buitenlands beleid of ontwikkelingssamenwerkingsbeleid is van principiële aard. De noodzakelijke maatregelen zijn weliswaar niet eenvoudig, kosten geld, vereisen zelfkritiek en openheid. Maar bovenal is de wil noodzakelijk om de eigen politiek en de eigen visies op politiek, macht en economie te herdenken.

4. BESLUIT

Hierboven zijn enkele richtlijnen geschetst voor een ethisch buitenlands beleid en ontwikkelingssamenwerkingsbeleid. Ik doe hierbij een oproep aan alle betrokken uit het veld van de ontwikkelingssamenwerking om ze in overweging te nemen en te bediscussiëren. Maar ik heb ook proberen aan te tonen dat een beleid niet alleen verantwoordelijk gesteld moet worden voor verandering en verbetering. Diegenen voor wie ontwikkelingssamenwerking bedoeld is zullen zelf moeten leren opkomen voor hun rechten en aanspraken. In het licht van Amartya Sens analyse kan Brechts boutade (eerst het vreten en dan de moraal) failliet verklaard worden. Aangetoond is immers dat voedsel alles met de moraal te maken heeft. Daarnaast is het ook belangrijk stil te staan bij, maar vooral ook open te staan voor nieuwe visies inzake ontwikkeling, vooruitgang en economie. Het neoliberale model is sinds de jaren 60 blijvend en in stijgende mate bekritiseerd door economen en wetenschappers (Club van Rome, Groep van Lisabon), maar ook door vele regeringen uit ontwikkelingslanden. Een alternatief dringt zich op. Het ontwikkelen van een dergelijk alternatief is een collectieve opdracht. Elke bijdrage daaraan is welkom.

Noot

¹ In 1995 besliste de EU zonder overleg met GATT 1,6 miljoen hectare meer graan te produceren.

Bibliografie

- ACHTERHUIS, H. (1988), *Het rijk van de schaarste. Van Thomas Hobbes tot Michel Foucault*, Ambo, Baarn.
- ADAMSON, P. (ed.) (1996), *The progress of nations 1996*, UNICEF/P&LA, Wallingford.
- BELLAMY, C. (1996), *The state of the world's children 1996*, UNICEF/Oxford University Press, Oxford.
- BROWN, G. (1998), "Debt and development: time to act, again", *The Economist*, february 1998, 97-98.
- CHALMERS, B. (1990), *African birth: childbirth in cultural transition*, River Club, Berev.
- CORBET, R. (1989), *Wildheid en beschaving. De Europese verbeelding van Afrika*, Ambo, Baarn.
- DE TEMMERMAN, E. (1997), *Afrika continent in beweging*, Icarus, Antwerpen.
- EEKHOUT, G. (1997), "Naar een botsing van beschavingen. Het wereldmodel van Samuel Huntington", *Kultuurleven*, 64, 2, 80-87.
- HUNTINGTON, S. (1998), *Botsende beschavingen. Cultuur en conflict in de 21ste eeuw*, Antwerpen, Icarus.
- MERCHANT, C. (1995), "Reinventing Eden: Western Culture as a Recovery Narrative", in CRONON, W. (ed.) (1995), *Uncommon Ground: Toward Reinventing Nature*, Norton, New York, 132-159.
- PINXTEN, R. (1994), *Culturen sterven langzaam. Over interculturele communicatie*, Hadewijch, Antwerpen.
- PINXTEN, R. (1997), "Oorlog en vrede in de wereld van morgen. Huntington over de botsing tussen beschavingen", *Streven*, 64, 5, 407-415.
- SEN, A.K. (1995), *Welzijn, vrijheid en maatschappelijke keuze. Opstellen over de politieke economie van het pluralisme*, Van Gennep, Amsterdam.
- SEN, A.K. (1981), *Poverty and Famines. An essay on entitlement and deprivation*, Clarendon Press/Oxford University Press, Oxford.
- VAN CRIEKINGE, J. (red.) (1996), *De wereld van de ontwikkelingssamenwerking*, NCOS, Brussel.
- VAN DEN BRANDE, L. (1995), *Beleidsbrief "Vlaanderen Internationaal"*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel.
- WALZER, M. (1983), *Spheres of Justice. A defense of pluralism and equality*, Blackwell, Oxford.
- X. (1997), HIPC Initiative, Eurodad-website Internet.
- X. (1997), HIPC Initiative, IMF-website Internet.
- X. (1997), "South Africa's uncertain future", *The Economist*, december 1997, 17-22.